

Michał Michalski

Ludność Piotrkowa Trybunalskiego w świetle spisów powszechnych z 30 września 1921 r. i 9 grudnia 1931 r.

Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 15, 169-200

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Michał Michalski

(Instytut Historii UE, Łódź)

Ludność Piotrkowa Trybunalskiego w świetle spisów powszechnych z 30 września 1921 r. i 9 grudnia 1931 r.

Gdy w 1918 r. na mapie politycznej świata pojawiła się Rzeczpospolita Polska, władze państwowe nie posiadały aktualnych i rzetelnych danych statystycznych o mieszkańcach Polski, jakkolwiek na ziemiach polskich wielokrotnie przeprowadzano spisy powszechne. Ostatnie, jakie miały miejsce przed odzyskaniem niepodległości, przeprowadzone zostały przez władze państw zaborczych i można było mieć duże zastrzeżenia co do prawdziwości ich wyników. Dodatkowym faktem podważającym aktualność danych były straty wojenne oraz migracje ludności związane z działaniami wojennymi¹.

Ustawa z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki państwowej w artykule 1 mówiła: *Organem naczelnym państwowej statystyki administracyjnej jest Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*². Tym samym instytucja ta, powołana jeszcze

¹ Na ziemiach polskich przeprowadzono do 1921 r. następujące spisy ludności: 1777 – spis ludności miast; 1789 – lustracja dymów i podanie ludności w Rzeczypospolitej; 1808, 1810 – spisy powszechne w Księstwie Warszawskim; 1840, 1843, 1846, 1849, 1852, 1855, 1858, 1861, 1864, 1867, 1871, 1875, 1880, 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910 – spisy powszechne w Wielkim Księstwie Poznańskim; 1867 – spis powszechny w Prusach; 1871, 1875, 1880, 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910, 1917 – spisy powszechne w Cesarstwie Niemieckim; 1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910 – spisy powszechne w Galicji; 1897 – spis powszechny w Rosji; 1916 – spis na terenach General-Gubernatorstwa Lubelskiego; 1916, 1918 – spisy ludności na terenach Ober-Ostu obejmujących tereny dawnej Litwy historycznej; 1919 – spis ludności na Górnym Śląsku, przeprowadzony po upadku I powstania śląskiego; 1919 – spis ludności na kresach północno-wschodnich; 1919 – spis ludności tzw. Ziemi Wschodniej.

² *Ustawa z 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej*, Dz. U. 1919 r., nr 85, poz. 464.

przez Radę Regencyjną reskryptem z dnia 13 lipca 1918 r.³, przejęła na siebie zadanie prowadzenia statystyki państwowej i przeprowadzenia spisu powszechnego. Wspomniana już ustawa w artykule 6 zapowiadała, że pierwszy spis powszechny zostanie przeprowadzony w 1920 r., kolejny 31 grudnia 1930 r., zaś następne miały być co 10 lat⁴. Wbrew zapowiedziom nie przeprowadzono spisu w 1920 r. Wynikło to z ówczesnej sytuacji związanej z wojną z Rosją Sowiecką, grożącą nawet utratą niedawno odzyskanej niepodległości⁵. Wobec tego Sejm Ustawodawczy, dopiero w maju 1921 r., uchwalił nowelizację do ustawy, w której założono, że spis odbędzie się 30 września 1921 r., a kolejny – jak już wcześniej zostało to ustalone – 31 grudnia 1930 r. i dalej co 10 lat⁶. Ponieważ władze państwowe obawiały się fałszerstw, niedbalstwa czy ukrywania faktów, Rada Ministrów rozporządzeniem z dnia 9 czerwca 1921 r. w sprawie przeprowadzenia powszechnego spisu ludności, nałożyła na osoby wprowadzające w błąd komisarzy spisowych kary w wysokości do 600 marek polskich⁷ lub 1 miesiąca aresztu, gdyby nie udało się ściągnąć kary fi-

³ Reskrypt Rady Regencyjnej z 13 lipca 1918 r. o utworzeniu i organizacji głównego Urzędu Statystycznego, *Monitor Polski* z 19 lipca 1918 r., nr 100; J. Buzek, *Historja ogólna Głównego Urzędu Statystycznego od roku 1918 do roku 1928*, „Kwartalnik Statystyczny” 1930, t. 7, s. 575-576.

⁴ Ustawa z 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej, Dz. U. 1919 r., nr 85, poz. 464.

⁵ Literatura na temat wojny polsko-bolszewickiej jest ogromna. Zob. szerzej m.in.: A. Przybylski, *Wojna polska 1918-1921*, Warszawa 1930; W. Lipiński, *Wojna polska: rok 1919-1920*, Warszawa 1936; K. A. Tarkowski, *Lotnictwo polskie w wojnie z Rosją Sowiecką: 1919-1920*, Warszawa 1991; J. Odziemkowski, *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej: 1919-1920*, Warszawa 2004; A. J. Leinwand, *Czerwonym młotem w orla białego: propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919-1920*, Warszawa 2008; *Wojna polsko-rosyjska 1919-1920 i jej międzynarodowe odniesienia z perspektywy 90-lecia*, red. nauk. J. Ślipiec, T. Kośmider, Warszawa 2010; L. Wyszczelski, *Wojna polsko-rosyjska 1919-1920*, Warszawa 2010.

⁶ Ustawa z dnia 13 maja 1921 r. w przedmiocie zmiany niektórych postanowień ustawy z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej, Dz. U. 1921, nr 43, poz. 262.

⁷ Warto zauważyć, że w czerwcu 1921 r. w Łodzi, chleb żytni pytlowy kosztował 101 marek polskich (mkp) za 1 kg; mąka pszenna 144 mkp/kg; cukier kryształ 622 mkp/kg; mleko 45 mkp/l; słonina 317 mkp/kg a masło 543 mkp/kg; *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, R. 1920/22, część 2, Warszawa 1923, s. 213.

nansowej. W przypadku ponownego stwierdzenia nieprawidłowości, kara mogła być podwojona⁸.

Zgodnie z wcześniejszymi zapowiedziami 30 września 1921 r. przeprowadzono pierwszy powszechny spis ludności na terytorium Rzeczypospolitej. Nie objął on swoim zasięgiem tylko terytorium Litwy Środkowej włączonej do Polski 24 marca 1922 r.⁹ i Górnego Śląska objętego przez władze polskie w czerwcu 1922 r.¹⁰

Kolejny i ostatni spis w II RP przeprowadzono 9 grudnia 1931 r. (przygotowywano się także do spisu w 1941 r., jednak ze względu na utratę niepodległości nie mógł być on przeprowadzony¹¹). Tym razem także termin był inny niż zapowiedziany. Został on ustalony przez Radę Ministrów rozporządzeniem z dnia 2 września 1931 r. w sprawie przeprowadzenia drugiego powszechnego spisu ludności¹². Trzeba było także zmienić treść ustawy z 1919 r., co też uczynił sejm 14 października 1931 r., modyfikując art. 6 w następujący sposób: *drugi powszechny spis ludności odbędzie się dnia 9 grudnia 1931 r., następne zaś co lat dziesięć w dniu, ustalonym każdorazowo przez Radę Ministrów*¹³.

Piotrków Trybunalski – miasto z bogatą historią i dużym znaczeniem w okresie I Rzeczypospolitej, gdy odbywały się tutaj obrady sejmów i Trybunału Koronnego¹⁴ – w okresie II RP stracił na zna-

⁸ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 czerwca 1921 r. w sprawie przeprowadzenia powszechnego spisu ludności, Dz. U. 1921, nr 58, poz. 368. Mimo zapowiedzianych kar komisarze spisowi natrafiali na różnego rodzaju problemy przy przeprowadzaniu spisu. Zob. szerzej: Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności*, Warszawa 1951, s. 99-100.

⁹ Cz. Brzoza, *W niepodległym państwie 1918-1939*, [w:] Cz. Brzoza, A. L. Sowa, *Historia Polski 1918-1945*, Kraków 2009, s. 41.

¹⁰ *Ibidem*, s. 49; Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 99.

¹¹ Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 107.

¹² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 1931 r. w sprawie przeprowadzenia drugiego powszechnego spisu ludności, Dz. U. 1931, nr 80, poz. 629.

¹³ Ustawa z dnia 14 października 1931 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej, Dz. U. 1931, nr 97, poz. 741.

¹⁴ Zob. szerzej: O. Balzer, *Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku*, Warszawa 1886; E. Dobrzańska, *Piotrków*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 8, Warszawa 1887, s. 189-192; H. Rutkowski, *Piotrków Trybunalski w XVI i pierwszej połowie XVII wieku jako miejsce zjazdów szlacheckich*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową*, Piotrków Trybunalski 1967, s. 43-47, 56-58, 65-66; *Piotrków Trybunalski*,

czeniu. Miasto było siedzibą powiatu piotrkowskiego, wchodzącego na mocy ustawy tymczasowej z 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji w skład województwa łódzkiego¹⁵.

Spis powszechny z 1921 r. wykazał, że Piotrków, jedyne miasto w całym powiecie, było zamieszkałe przez 40 992 mieszkańców. Ludność ta stanowiła 20,87% populacji powiatowej. Tym samym odsetek ludności miejskiej powiatu był niższy niż w województwie łódzkim, gdyż tutaj wynosił on 37,24%¹⁶, a w porównaniu do skali krajowej był także niższy, gdyż w miastach zamieszkało 24,6 % społeczeństwa Polski¹⁷. Niewielki procent ludności miejskiej w piotrkowskim świadczył o niskiej urbanizacji powiatu. W gronie 42 ośrodków miejskich województwa łódzkiego, pod względem liczebności Piotrków uplasował się na trzeciej pozycji. Liczniesze były: Łódź (451 974 mieszkań-

[w:] *Miasta polskie w tysiącleciu*, T. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 65-66; B. Baranowski, *Ziemia piotrkowska do końca XVIII w.*, [w:] *Województwo piotrkowskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny perspektywy rozwoju*, red. Z. Stankiewicz, Łódź-Piotrków Trybunalski 1979, s. 88, 93-95, 98; R. Rosin, *Dzieje Piotrkowa do przelomu XV i XVI w.*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź 1989; s. 27-29; Z. Anusik, *Życie polityczne miasta w latach 1501-1578*, [w:] *ibidem*, s. 97-110; idem, *Życie polityczne miasta w latach 1655-1793*, [w:] *ibidem*, s. 157; H. Rutkowski, *Trybunał Koronny w Piotrkowie*, [w:] *ibidem*, s. 111-137.

¹⁵ Degradacja Piotrkowa, miasta gubernialnego od 1867 r. (co odpowiadałoby miastu wojewódzkiemu w II RP), do szeregu miast powiatowych spowodowała opór jego mieszkańców. Przedstawiciele miasta wielokrotnie wskazywali, że wobec problemów lokalowych dla siedziby wojewódzkiej w Łodzi w Piotrkowie jest ich nadmiar. Wskazywano także na obojętność ekonomiczną najbogatszej części społeczeństwa łódzkiego wobec trudności ekonomicznych władz wojewódzkich. Zob. szerzej: *Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji*, Dz. Pr. P. P. 1919, nr 65, poz. 395; B. Wachowska, *Lata 1793-1945*, [w:] *Województwo piotrkowskie...*, s. 104; B. Baranowski, *Rozwój terytorialno-administracyjny*, [w:] *ibidem*, s. 138; K. Badziak, *Województwo jako jednostka podziału administracyjnego i władza administracyjna II stopnia w okresie międzywojennym*, [w:] *Województwo Łódzkie 1919-2009. Studia i materiały*, pod red. K. Badziaka i M. Łapy, Łódź 2009, s. 65; K. Badziak, J. Baranowski, K. Polit, *Powstanie i główne kierunki aktywności administracji województwa łódzkiego w okresie międzywojennym*, [w:] *ibidem*, s. 85-86.

¹⁶ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 3; B. Wachowska, *op. cit.*, s. 106; J. K. Janczak, *Ludność Piotrkowa w latach międzywojennych*, [w:] *Dzieje Piotrkowa...*, s. 406.

¹⁷ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1973, s. 326.

ców) i Kalisz (44 613)¹⁸. Ludność Piotrkowa stanowiła w masie ludności miejskiej województwa łódzkiego 4,89%, zaś w całej ludności województwa zaledwie 1,82%¹⁹.

Liczba 40 992 mieszkańców w 1921 r. świadczyła o tym, że czas I wojny światowej nie odbił się negatywnie na liczbie ludności miasta. W 1911 r. Warszawski Komitet Statystyczny, opierając się na zebranych od władz administracyjnych informacjach, ustalił, że miasto liczyło 39 774 mieszkańców, zaś zestawienie dokonane przez Niemców w 1916 r. wskazywało, że miasto zamieszkałe było przez 39 434 mieszkańców²⁰. Oczywiście liczby te, zwłaszcza z 1916 r., należy traktować jako przybliżone, gdyż: *Te ostatnie zestawienia wykonane były w roku 1916 według liczby wydanych paszportów, kart chlebowych, cukrowych i tym podobnych źródeł, mniej lub bardziej niepewnych. Niepewne są również liczby z r. 1911*²¹.

Przeprowadzony 10 lat później spis ludności wykazał, że miasto liczyło wówczas 51 349 mieszkańców²². Przez ten okres wzrosła liczba ludności o 10 357 osób, co przekłada się na wzrost o 25,27%. Śladowy wpływ na powiększenie ludności Piotrkowa miało włączenie w granice miasta z dniem 11 maja 1923 r. Koloni Moryc, o powierzchni 38 mórg²³, liczącej w 1921 r. zaledwie 121 mieszkańców²⁴. Ludność zamieszkująca stolicę powiatu stanowiła 77,45% ludności miejskiej powiatu, co wynikało z tego, że w tym okresie prawa miejskie uzyskały: z dniem 1 stycznia 1925 r. Bełchatów²⁵ oraz Sulejów z dniem

¹⁸ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 3; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. II, Województwo łódzkie*, Warszawa 1925, s. 3-136.

¹⁹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 3.

²⁰ *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/21*, część 1, Warszawa 1921, s. 25, 115. Zob. szerzej: M. Hubka, *Straty wojenne powiatu piotrkowskiego 1914-1918*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2012, t. 13, s. 79-102.

²¹ *Rocznik statystyki...*, s. 25.

²² *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 1; B. Wachowska, *op. cit.*, s. 106; J. K. Janczak, *op. cit.*, s. 406.

²³ *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 maja 1923 roku o rozszerzeniu granic m. Piotrkowa w pow. piotrkowskim*, Dz. U. 1923, nr 53, poz. 367.

²⁴ *Skorowidz miejscowości...*, s. 74.

²⁵ *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 22 grudnia 1924 r. o utworzeniu gminy miejskiej „Bełchatów” w powiecie piotrkowskim*, Dz. U. 1924, nr 116, poz. 1035;

28 stycznia 1927 r.²⁶ W skali całej populacji powiatu piotrkowskiego ludności jego stolicy wzrosła do 23,11%, mimo że przez 10 lat liczba ludność powiatu także wzrosła z 197 285 do 222 195, czyli o 24 910 osób (+12,63%)²⁷. W ciągu dziesięciolecia wzrósł więc odsetek ludności zamieszkującej stolicę, a także stopień urbanizacji powiatu. Dla porównania warto odnotować, że w tym samym czasie zwiększyła się także liczba mieszkańców miast łódzkiego z 838 844 do 1 104 222, czyli o 265 378 osób (+31,64%), a ludność województwa z 2 252 769 do 2 632 010, czyli o 379 241 (+16,83%)²⁸. Podsumowując te dane, należy stwierdzić, że liczba ludności Piotrkowa wzrastała szybciej niż powiatu piotrkowskiego i całej ludności województwa łódzkiego, a wolniej niż ludność miejska łódzkiego. Piotrków wpisywał się w tendencję szybszego wzrostu ludności miejskiej niż wiejskiej. Było to warunkowane napływem ludności wiejskiej do miast w poszukiwaniu pracy.

Niezwykle ważnym elementem charakterystyki społeczeństwa jest wzajemny stosunek liczby mężczyzn i kobiet. Pierwszy określa się mianem współczynnika maskulinizacji, a drugi feminizacji. Spisy powszechne odpowiadają nam na pytanie o liczbę mężczyzn i kobiet w populacji Piotrkowa. W 1921 r. było 19 060 mężczyzn i 21 932 kobiety²⁹, czyli mężczyźni stanowili 46,50% populacji miasta, a kobiety 53,50%. Współczynnik maskulinizacji wyniósł: 86,90, a feminizacji 115,07. Liczby te oznaczają, że na 100 kobiet przypadało 86,90 męż-

A. Zawilski, *Bełchatów i jego historyczne awanse*, Łódź 1967, s. 203; A. Piasta, *Przywrócenie praw miejskich Bełchatowa i pierwsze lata działalności samorządu w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Bełchatów. Szkice z dziejów miasta*, pod red. D. Roguta, Piotrków Trybunalski 2005, s. 103, 113.

²⁶ *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 stycznia 1927 r. o zaliczeniu osady Sulejów w powiecie piotrkowskim, województwie łódzkim, w poczet miast*, Dz. U. 1927, nr 11, poz. 87.

²⁷ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 3; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 28.

²⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 1; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, Warszawa 1937, s. 1.

²⁹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 42.

czyn, zaś na 100 mężczyzn – 115,07 kobiet. Przewaga liczebna kobiet w społeczeństwie polskim po zakończeniu I wojny światowej była zjawiskiem powszechnym. Np. w powiecie piotrkowskim wskaźniki te wyniosły: 93,02 i 107,51³⁰, w sąsiednim powiecie łaskim: 92,31 i 108,33³¹, dla Łodzi: 82,93 i 120,58³², dla województwa łódzkiego: 90,54 i 110,46³³, a dla całego kraju 93,52 i 106,93³⁴. Ta niekorzystna sytuacja była wynikiem działań wojennych, które pochłonęły szczególnie wielu dorosłych mężczyzn³⁵. Należy też pamiętać, że w przypadku ziem polskich działania zbrojne trwały jeszcze przez trzy lata po 1918 r., a w ich wyniku zginęło 251 329 żołnierzy Wojska Polskiego (bez ofiar III powstania śląskiego), wśród których byli także piotrkowianie³⁶.

Wzajemne proporcje liczby kobiet i mężczyzn, po kolejnych 10 latach pokoju, uległy jednak zmianie. Spis z 1931 r. wykazał, że w Piotrkowie mieszkało 24 384 mężczyzn i 26 965 kobiet³⁷, czyli mężczyźni stanowili 47,49%, a kobiety 52,51% populacji miasta. Współczynnik maskulinizacji wyniósł: 90,43, z kolei feminizacji 110,58. W ciągu dekady przybyło więc 5324 mężczyzn (+27,93%) i 5033 kobiety (+22,95%). Podobną tendencję można zaobserwować w podanych wcześniej jednostkach administracyjnych. I tak w powiecie piotrkowskim wskaźniki te wyniosły: 96,09 i 104,07³⁸, w po-

³⁰ *Ibidem*, s. 42.

³¹ *Skorowidz miejscowości...*, s. 40-49.

³² A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918-1939*, Łódź 2008, s. 71.

³³ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe*, Warszawa 1927, s. 5.

³⁴ *Ibidem*, s. 5.

³⁵ Warto zauważyć, że zwichnięcie równowagi płci jest naturalną konsekwencją każdej wojny; E. Rosset, *Prawa demograficzne wojny. Referat, wygłoszony na Międzynarodowym Kongresie Badań Ludnościowych w Rzymie w dniu 3 września 1931 r. Rozszerzony i uzupełniony*, Łódź 1933, s. 62-63.

³⁶ M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski odrodzonej 1918-1921*, Warszawa 1992, s. 337. W III powstaniu śląskim poległo 1218 powstańców.

³⁷ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 31.

³⁸ *Ibidem*, s. 31.

wiecie łaskim: 96,04 i 104,13³⁹, w Łodzi: 82,93 i 120,58⁴⁰, natomiast w województwie łódzkim: 90,53 i 110,46⁴¹.

Dane z 1921 i 1931 r. pokazują, że mimo wspomnianych zmian sytuacja w Piotrkowie była nadal daleka od równowagi. W obu przypadkach wyszła znaczna przewaga płci żeńskiej. Skutki działań wojennych nie zostały więc w pełni odrobione przez 10 lat. Można też uznać, że Piotrków, jako stolica powiatu, był bardziej poszkodowany niż obszary wiejskie powiatu.

Zauważalna zmiana proporcji była wynikiem kilku czynników. Przede wszystkim liczniejszym urodzinom chłopców, niż dziewczynek, gdyż statystycznie na 100 noworodków płci żeńskiej rodzi się 106 płci męskiej⁴² oraz napływem ludności (zwłaszcza mężczyzn) z przeludnionych wsi do Piotrkowa. Z kolei migracja kobiet do miasta uległa redukcji, co należy wiązać z likwidacją urzędów i instytucji gubernialnych w mieście i w efekcie tego z mniejszym zapotrzebowaniem na pracę kobiet⁴³.

Uzupełnieniem podanych wcześniej informacji, będzie przedstawienie współczynników maskulinizacji i feminizacji w poszczególnych grupach wiekowych. Niestety zebrane przez GUS informacje zostały w różny sposób opracowane. Dane z 1921 r. zostały opublikowane dla następujących grup wiekowych: 0–5 lat, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25–29, 30–34, 35–39, 40–44, 45–49, 50–54, 55–59 i powyżej 60 lat oraz wiek niewiadomy⁴⁴. Z kolei dane z 1931 r. GUS opracował aż dla 38 grup wiekowych: mniej niż 1 rok, 1 rok, 2 lata, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25–29, 30–34, 35–39, 40–44, 45–49, 50–54, 55–59, 60–64, 65–69, 70–74, 75–79 i powyżej 80 lat oraz wiek niewiadomy⁴⁵.

³⁹ *Ibidem*, s. VIII.

⁴⁰ *Ibidem*, s. VIII.

⁴¹ *Ibidem*, s. VIII.

⁴² J. Michalewicz, *Elementy demografii historycznej. Materiały do wykładów, ćwiczeń i metodyki prac badawczych*, Warszawa 1979, s. 88.

⁴³ J. K. Janczak, *op. cit.*, s. 407.

⁴⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo...*, s. 22.

⁴⁵ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 40.

Ludność Piotrkowa Trybunalskiego...

W celu porównania sytuacji w poszczególnych grupach wiekowych zostaną one skonstruowane według grup wiekowych ludności, które można opracować dla 1921 r.

Tabela 1

Współczynniki maskulinizacji i feminizacji ludności Piotrkowa Trybunalskiego w poszczególnych grupach wiekowych na dzień 30 września 1921 r. i 9 grudnia 1931 r.

Grupa wiekowa	30 września 1921				9 grudnia 1931			
	Liczba mężczyzn	Liczba kobiet	Współczynnik maskulinizacji	Współczynnik feminizacji	Liczba mężczyzn	Liczba kobiet	Współczynnik maskulinizacji	Współczynnik feminizacji
0–5	2387	2413	98,92	101,09	3308	3290	100,55	99,46
6–9	1953	1940	100,67	99,33	2487	2411	103,15	96,94
10–14	2702	2719	99,38	100,63	2169	2215	97,92	102,12
15–19	2429	2612	92,99	107,53	2386	2576	92,62	107,96
20–24	1228	2339	52,50	190,47	2259	2761	81,82	122,22
25–29	1444	1845	78,27	127,77	2150	2384	90,18	110,88
30–39	2503	2849	87,86	113,82	3712	4085	90,87	110,05
40–49	1897	2084	91,03	109,86	2557	2935	87,12	114,78
50–59	1447	1663	87,01	114,93	1733	2011	86,18	116,04
Pow. 60	1070	1468	72,89	137,20	1613	2289	70,47	141,91
Wiek niewiadomy	0	0	0	0	8	0	–	–
Razem	19 060	21 932	86,91	115,07	24 384	26 965	90,43	110,58

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 42; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 42–43.

Analiza wyników współczynników maskulinizacji i feminizacji w Piotrkowie nasuwa dwa podstawowe wnioski. Przede wszystkim w mieście była zaburzona równowaga między chłopcami a dziewczynkami. Statystycznie rodziło się 106 chłopców na 100 dziewczynek. Oznaczało to, że w pierwszej grupie wiekowej współczynniki powinny oscylować w wartościach około 106 i 94. Natomiast w Piotr-

kowie można było zauważyć mniejszą liczbę chłopców, zaś większą dziewczynek. Należy wytłumaczyć to kwestią zwiększonej śmiertelności dzieci płci męskiej. Względna równowaga płci w 1921 r. panowała w grupie wiekowej od 6 do 14 lat. Natomiast w kolejnych grupach wiekowych jest już dramatyczny spadek liczby mężczyzn wobec kobiet. Najgorsza wskaźniki można zaobserwować w przedziale osób mających 20–24 lata. Ten wynik był efektem wojny światowej i kolejnych działań wojennych, w których uczestniczyli mieszkańcy Polski i wspomnianych już normalnych następstw konfliktów zbrojnych⁴⁶. W kolejnych grupach wiekowych różnica nie wydaje się tak dramatyczna, co jest efektem mniejszych strat wojennych w tym przedziale wiekowym. Sytuacja pogarsza się natomiast wśród ludności powyżej 50 roku życia. Jest to z kolei spowodowane faktem, że statystycznie mężczyźni żyją krócej od kobiet. Dość szczegółowe opracowanie wyników spisu w 1931 r. pozwala na obliczeniu obu wskaźników dla grupy wiekowej 30–34 lata, czyli tej grupy, gdzie sytuacja w 1921 r. była niezwykle krytyczna. Wynoszą one: 94,32 i 106,02⁴⁷. Wynika z tego, że różnice te znacznie się wyrównały. Wiązało się to z powrotami mężczyzn z wojska i z tułaczki wojennej oraz napływem osób ze wsi do miasta. Podobnie jak poprzednio w kolejnych grupach wiekowych stosunek mężczyzn do kobiet pogarszał się.

Warto po raz kolejny podkreślić, że proporcje między udziałem poszczególnych płci w ciągu 10 lat poprawiły się, lecz nadal były one niekorzystne, a kobiety w 1931 r. wciąż stanowiły większość społeczeństwa piotrkowskiego.

Przedwojenne spisy ludności odpowiadają także na pytanie, jak kształtowała się struktura religijna w Piotrkowie Trybunalskim.

⁴⁶ E. Rosset, *Prawa demograficzne...*, s. 63. Zob. także: W. Syrek, *Elementy demografii. Skrypt dla studentów I roku nauk politycznych studiów zaocznych*, Katowice 1980, s. 50. Liczba ofiar cywilnych i wojskowych I wojny światowej jest trudna do ustalenia. Szacuje się, że żołnierzy narodowości polskiej poległo od 387 do 450 tys., z kolei w czasie działań wojennych lat 1918–1920 zginęło łącznie 251 329 żołnierzy Wojska Polskiego. Zob. szerzej m.in.: K. Dunin-Wąsowicz, *Sytuacja demograficzna narodu polskiego w latach wojny 1914–1918*, [w:] *Historia Polski*, t. 3: 1850/1864–1918, cz. 3: 1914–1918, pod red. Ż. Kormanowej i W. Najdusa, Warszawa 1974, s. 500–514.

⁴⁷ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 43.

Tabela 2.

Deklarowane wyznanie mieszkańców Piotrkowa Trybunalskiego w dniu 30 września 1921 r. na tle ludności powiatu piotrkowskiego

Wyznanie	Piotrków Trybunalski		Powiat piotrkowski bez ludności Piotrkowa Trybunalskiego		Powiat piotrkowski	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Rzymskokatolickie	28 134	68,6329	135 160	86,4786	163 294	82,7706
Mojżeszowe	11 630	28,3714	10 146	6,4917	21 776	11,0378
Ewangelickie	916	2,2346	10 762	6,8858	11 678	5,9194
Prawosławne	267	0,6514	86	0,0550	353	0,1789
Bezwyznaniowcy	30	0,0732	26	0,0166	56	0,0284
Baptyści	7	0,0171	93	0,0595	100	0,0507
Grekokatolicy	5	0,0122	4	0,0026	9	0,0046
Mahometanie	2	0,0048	1	0,0006	3	0,0015
Niewiadome	1	0,0024	0	0	1	0,0005
Starokatolicy	0	0	15	0,0096	15	0,0076
Razem	40 992	100	156 293	100	197 285	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. II, województwo łódzkie*, Warszawa 1925, s. VIII-IX.

Spis powszechny wykazał, że mieszkańcy Piotrkowa należeli do 7 wyznań, Odnotowano również osoby bezwyznaniowe, a jeden ankietowany stwierdził, że nie wie, jaka jest jego religia. Mimo dużej liczby wyznań w mieście dominowali katolicy obrządku rzymskiego oraz osoby wyznania mojżeszowego. Łącznie stanowili oni 97% społeczeństwa. Jeszcze jedynie ewangelicy (bez rozbicia na konfesje) byli większą grupą wyznaniową w mieście. Pozostałe wyznania były minimalnie reprezentowane. Była to typowa struktura wyznaniowa dla miast tej części Polski. W porównaniu do terenów wiejskich powiatu piotrkowskiego jego stolica wyróżniała się dużo większym odsetkiem Żydów, których znaczna część na terenach wiejskich powiatu zamieszkiwała dawne miasta: Bełchatów, Sulejów i Rozprzę⁴⁸.

Wieś piotrkowska, jak to było w tej części kraju, wyróżniała się przewagą rzymsko-katolików, aczkolwiek można było zauważyć sporą liczbę ewangelików. Pozostałe wyznania były tak nielicznie reprezentowane, że występowanie dużych różnic nie było niczym szczegól-

⁴⁸ *Skorowidz miejscowości...*, s. 67-80. J. Tomaszewski pisze: (...) rozmaite ograniczenia narzucane przez zaborców w XIX w. spowodowały, że podstawowa część ludności żydowskiej w Polsce międzywojennej utrzymywała się z zajęć nierolniczych i mieszkała w miastach (...). Zob. szerzej: J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 151-166.

nym. Np. w Piotrkowie odsetek prawosławnych był prawie 12 razy większy niż na prowincji, zaś o 3,5 razy mniej było baptystów.

W przeprowadzonym 10 lat później spisie powszechnym komisarze spisowi zadawali mieszkańcom Polski także pytanie o wyznawaną religię. Tym razem GUS opracował inaczej wyniki w stosunku do 1921 r., grupując lub dzieląc poszczególne wyznania lub grupy wyznaniowe. Zmiany te polegały na: połączeniu wyznania rzymskokatolickiego z ormiańsko-katolickim; połączeniu wyznania grekokatolickiego z obrządkami wschodnimi kościoła katolickiego; wydzieleniu poszczególnych konfesji wyznania ewangelickiego na: augsburskie, reformowane, unijne i bez bliższego określenia.

Tabela 3.
Deklarowane wyznanie mieszkańców Piotrkowa Trybunalskiego
na tle powiatu piotrkowskiego na dzień 9 grudnia 1931 r.

Wyznanie	Piotrków Trybunalski		Powiat piotrkowski bez Piotrkowa Trybunalskiego		Powiat piotrkowski	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Rzymskokatolickie i ormiańsko-katolickie	38 311	74,6091	149 873	87,7240	188 184	84,6932
Grekokatolickie i obrządek wschodni Kościoła katolickiego	25	0,0487	38	0,0222	63	0,0284
Prawosławne	349	0,6797	66	0,0386	415	0,1868
Ewangelicko- augsburskie	895	1,7430	8955	5,2416	9850	4,4330
Ewangelicko- reformowane	47	0,0915	587	0,3436	634	0,2853
Ewangelicko-unijne	1	0,0019	9	0,0053	10	0,0045
Ewangelickie (bez bliższego określenia)	242	0,4713	1308	0,7656	1550	0,6976
Inne chrześcijańskie	62	0,1207	241	0,1411	303	0,1364
Mojżeszowe	11 400	22,2010	9502	5,5617	20 902	9,4070
Inne niechrześcijańskie	2	0,0039	0	0	2	0,0009
Nieokreślone i bezwyznaniowi	6	0,0117	5	0,0029	11	0,0049
Nie podano	9	0,0175	262	0,1534	271	0,1220
Razem	51 349	100	170 846	100	222 195	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 27-28.

Uzyskane dane pozwalają stwierdzić, że w ciągu dekady nie nastąpiły znaczące zmiany w strukturze wyznaniowej miasta. Wzrósł odsetek katolików o niecałe 6% (wliczając tutaj ormiano-katolików, których liczba w mieście była raczej minimalna, jeśli nie zerowa), zaś spadł udział wyznawców religii mojżeszowej o ponad 6%. Wpływ na spadek liczebności Żydów w społeczeństwie, w tym w Piotrkowie, miał niższy współczynnik przyrostu naturalnego tej grupy wyznaniowej⁴⁹ oraz emigracja Żydów z Polski, w tym tzw. czwarta alija, która liczyła łącznie 59,7 tys. osób. Większość z nich pochodziła z Polski, będąc pokłosiem reform Władysława Grabskiego i stąd zwana była aliją Grabskiego⁵⁰. Dokładniejsze opracowanie konfesji ewangelickich pozwala na stwierdzenie, że najwięcej w mieście był ewangelików augsburskich, którzy stanowili 75,53% ogółu. Zaskakujące jest to, że aż 242 osoby (20,42% wszystkich ewangelików) nie wiedziały, do jakiej konfesji należą. Świadczy to niskiej wiedzy religijnej tych osób.

Bardzo ważnym elementem opisu społeczeństwa jest jego struktura narodowościowa. Również dla władz II RP była to niezwykle istotna informacja, co wynikało z wielonarodowego charakteru państwa polskiego. Dokładne informacje o liczbie i procentowym udziale poszczególnych narodowości pozwalały przewidywać ewentualne zagrożenie konfliktami na tle narodowym. Przykładem mogą być zatargi na tym tle na Kresach Wschodnich⁵¹, chociażby w roku 1922, w okresie kampanii wyborczej do parlamentu I kadencji⁵².

Szczegółowe dane dotyczące składu narodowego Piotrkowa zostaną przedstawione w tabeli 4. Przedstawione wyniki pokazują, że w 1921 r. mieszkańcy Piotrkowa zadeklarowali 11 narodowości. Jednakże dwie z nich – polska, którą zadeklarowało prawie $\frac{3}{4}$ mieszkańców miasta oraz żydowska obejmująca niemal $\frac{1}{4}$ mieszkańców – obejmowały łącznie 98,5% obywateli. Pozostałe narodowości były minimalnie reprezentowane w mieście. Miasto, podobnie jak wiele innych ośrodków w tej części kraju, było konglomeratem dwóch na-

⁴⁹ S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 90.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 97-104; A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Izrael*, Warszawa 2001, s. 20.

⁵¹ Cz. Brzoza, *op. cit.*, s. 118-139.

⁵² L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922-1939*, Kraków 2009, s. 159-179, 181, 309-310.

rodowości, które stanowiły o charakterze miasta, nie licząc niewielkiego odsetku Niemców. Pozostałe narodowości, jak np. rosyjska, to pozostałość po okresie zaborów. Gdyby porównać ludność miasta z populacją prowincji, to można zauważyć, że podobnie jak było to w kwestii wiary, wzrasta odsetek Polaków, a spada osób deklarujących narodowość żydowską. Co ciekawe na prowincji więcej osób podawało narodowość niemiecką, co można wiązać z większą ilością ewangelików na terenach wiejskich. Największe kolonie niemieckie były w gminach: Bełchatów, Szydłów, Bujny Szlacheckie, Łęczno, Kamieńsk i Uszczyn⁵³. Na wsiach częściej deklarowano także narodowość czeska, chociaż w skali populacji całego powiatu były to nieznaczne osoby. Podobnie w liczbach rzeczywistych niezwykle małe były grupy innych narodowości.

Tabela 4
Deklarowana narodowość mieszkańców
Piotrkowa Trybunalskiego na dzień 30 września 1921 r.

L.p.	Narodowość	Piotrków Trybunalski		Powiat piotrkowski bez Piotrkowa Trybunalskiego		Powiat piotrkowski	
		Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
1.	Polska	29 983	73,1435	142 016	90,8653	171 999	87,1830
2.	Żydowska	10 402	25,3757	8254	5,2811	18 656	9,4564
3.	Niemiecka	475	1,1588	5860	3,7494	6335	3,2111
4.	Rosyjska	76	0,1854	37	0,0237	113	0,0573
5.	Rusińska	24	0,0586	6	0,0038	30	0,0152
6.	Czeska	20	0,0488	116	0,0743	136	0,0689
7.	Francuska	6	0,0147	1	0,0006	7	0,0036
8.	Białoruska	3	0,0073	1	0,0006	4	0,0020
9.	Angielska	1	0,0024	0	0	1	0,0005
10.	Litewska	1	0,0024	1	0,0006	2	0,0010
11.	Serbska	1	0,0024	0	0	1	0,0005
12.	Czerkieska	0	0	1	0,0006	1	0,0005
Razem	–	40 992	100	156 293	100	197 285	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. II, województwo łódzkie*, Warszawa 1925, s. VIII-IX, 67.

O ile w 1921 r. komisarze spisowi zadawali pytanie o narodowość, o tyle w 1931 r. pytano o język ojczysty. Pod pojęciem języka ojczystego rozumiano: *język najbardziej bliski sobie*⁵⁴. Wśród odpowiedzi

⁵³ *Skorowidz miejscowości...*, s. 67-80.

⁵⁴ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. XI.

znalazły się języki: polski, ukraiński, ruski, białoruski, rosyjski, czeski, litewski, niemiecki, żydowski, hebrajski, inny i niepodany⁵⁵. Taka sytuacja uniemożliwia dokładne porównanie danych z wynikami spisu sprzed dekady. Można jedynie z bardzo dużym zastrzeżeniem przyjmować, że osoby deklarujące język niemiecki, jednocześnie zadeklarowałyby narodowość niemiecką, a posługujący się językiem jidysz czy hebrajskim deklarowałiby narodowość żydowską, itd.

Tabela 5.
Deklaracje językowe mieszkańców
Piotrkowa Trybunalskiego na tle ludności
powiatu piotrkowskiego na dzień 9 grudnia 1931 r.

Deklarowany język	Piotrków Trybunalski		Powiat piotrkowski bez ludności Piotrkowa Trybunalskiego		Powiat piotrkowski	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Polski	39 297	76,5292	152 864	89,4747	192 161	86,4830
Żydowski	10 571	20,5866	8948	5,2375	19 519	8,7846
Hebrajski	635	1,2366	280	0,1639	915	0,4118
Niemiecki	616	1,1996	8222	4,8125	8838	3,9776
Rosyjski	122	0,2376	22	0,0129	144	0,0648
Ukraiński	64	0,1247	24	0,0140	88	0,0396
Białoruski	17	0,0331	4	0,0023	21	0,0095
Czeski	14	0,0273	424	0,2482	438	0,1971
Inny	11	0,0214	1	0,0006	12	0,0054
Niepodany	2	0,0039	54	0,0316	56	0,0252
Ruski	0	0	2	0,0012	2	0,0009
Litewski	0	0	1	0,0006	1	0,0005
Razem	51 349	100	170 846	100	222 195	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 31.

Ludność Piotrkowa Trybunalskiego w 1931 r. zadeklarowała jako język ojczysty ponad osiem języków. Ich liczba nie może być jednak ostatecznie ustalona, ponieważ 11 osób podało – inny, zaś 2 w ogóle języka nie zadeklarowały. Dominował, co oczywiste, język polski, który jako najbliższy sobie uznało ponad $\frac{3}{4}$ mieszkańców miasta. Dwie kolejne pozycje zajmowały języki, jakimi posługiwali się Żydzi: jidysz i hebrajski. Duży w gruncie rzeczy udział języka hebrajskiego, którego używano de facto wyłącznie podczas nabożeństw w synago-

⁵⁵ *Ibidem*, s. 29.

dze, można wytłumaczyć nawoływaniem syjonistów dążących do zbudowania własnego państwa w Palestynie. Pisze na ten temat J. Tomaszewski, że (...) *była to raczej deklaracja ideowa, niż wyraz tego, że posługiwano się hebrajskim w życiu codziennym. Prawdopodobnie większość tej grupy stanowiły osoby związane z ideą budowy państwa żydowskiego w Palestynie (...) przeciętny Żyd polski uważał natomiast za swój język ojczysty ten, którym mówił na co dzień — język żydowski*⁵⁶. Pozostałe języki były używane przez nieliczną grupę osób. Widać także, że w największym mieście powiatu była większa mozaika językowa niż w samym powiecie, gdzie odsetek deklarujących język polski zbliżał się do 90%. Także, co można było już sądzić po strukturze wyznaniowej, mniejszy w powiecie był udział osób deklarujących języki żydowskie, zaś znacznie większy niemiecki. Ponad 30-krotnie więcej osób (w liczbach absolutnych) posługiwało się językiem czeskim w powiecie niż w Piotrkowie. Dodatkowo na terenie piotrkowskiego występowały języki ruski i litewski, nieobecne w stolicy powiatu.

Analizując wyniki spisu, warto spojrzeć na dane dotyczące struktury wyznaniowej w 1931 r. Można tutaj zauważyć, że nieznacznie wzrósł odsetek osób, które podały język polski w stosunku do wiary rzymsko-katolickiej, zaś spadł udział procentowy deklarujących wiarę mojżeszową do osób podających jidysz i hebrajski. Wynika stąd wniosek, że część wyznawców religii: mojżeszowej i ewangelickich zadeklarowała język polski jako ojczysty, co możemy wiązać z polonizacją części środowisk żydowskich i niemieckich. Z bardzo dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że katolicy podawali język polski, Żydzi w kolejności: jidysz, hebrajski i polski, a ewangelicy – język niemiecki oraz polski, natomiast prawosławni: rosyjski, ukraiński i białoruski.

Niezwykle ważnym z punktu widzenia demografii, jak i ekonomii jest opis społeczeństwa pod względem klasyfikacji demograficznej i ekonomicznej. W przypadku klasyfikacji demograficznej z uzyskanych wartości stworzymy tzw. piramidę wieku. Umożliwia ona przewidzenie przyszłych zmian w strukturze wiekowej. Z kolei w klasyfikacji ekonomicznej dzielimy ludność na trzy kategorie: ludność w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym. Kryteria te będą inne, niż przyjmowane obecnie. Wynika to z ustawodawstwa pracy obowiązującego w okresie przedwojennym. Państwo

⁵⁶ J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu...*, s. 148.

polskie dopuszczało wówczas możliwość zatrudniania osób w wieku od 15 roku życia, toteż grupy będą następujące: wiek przedprodukcyjny 0–14 lat, wiek produkcyjny 15–59 lat i poprodukcyjny 60 i powyżej⁵⁷.

Tabela 6.
Klasyfikacje demograficzna ludności Piotrkowa Trybunalskiego na tle powiatu piotrkowskiego na dzień 30 września 1921 r. i 9 grudnia 1931 r.

Wiek w latach	30 września 1921				9 grudnia 1931			
	Piotrków Trybunalski		Powiat piotrkowski		Piotrków Trybunalski		Powiat piotrkowski	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
0–5	4800	11,71	27 659	14,02	6598	12,85	33 698	15,16
6–9	3893	9,50	21 089	10,69	4898	9,54	23 326	10,50
10–14	5421	13,22	27 556	13,97	4384	8,54	22 469	10,11
15–19	5041	12,30	23 548	11,94	4962	9,66	22 123	9,96
20–24	3567	8,70	15 716	7,97	5020	9,78	20 730	9,33
25–29	3289	8,02	14 597	7,40	4534	8,83	18 105	8,15
30–39	5352	13,06	23 016	11,66	7797	15,18	29 418	13,24
40–49	3981	9,71	16 808	8,52	5492	10,69	21 352	9,61
50–59	3110	7,59	14 286	7,24	3744	7,29	14 132	6,36
Powyżej 60	2538	6,19	13 006	6,59	3902	7,60	16 659	7,50
Wiek niewiadomy	0	0	4	0,00	18	0,04	183	0,08
Razem	40 992	100	197 285	100	51 349	100	222 195	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 42; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 42-43.

Na podstawie struktury wiekowej społeczeństwa można zbudować tzw. piramidę wieku. We wszystkich czterech sytuacjach (patrz tabela 6) mamy do czynienia z piramidą progresywną. Oznacza to, że (...) *mamy do czynienia ze społeczeństwem młodym o stosunkowo dużej rocznej liczbie urodzeń, społeczeństwem, którego cechą charakterystyczną jest stały wzrost liczebny ludności. Każdy następny rok*

⁵⁷ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918-1939*, Warszawa 1971, s. 355, 357; J.Z. Holzer, *op. cit.*, s. 144.

przynosi większą liczbę urodzeń⁵⁸. Przyrost ludności miasta jak najbardziej potwierdza tę tezę. Na przełomie 1938/1939 r. Piotrków liczył 52 485 mieszkańców⁵⁹.

Tabela 7.
Klasyfikacja ekonomiczna ludności Piotrkowa na tle ludności powiatu piotrkowskiego na dzień 30 września 1921 r. i 9 grudnia 1931 r.

Wiek w latach	30 wrzesień 1921				9 grudnia 1931			
	Piotrków Trybunalski		Powiat piotrkowski		Piotrków Trybunalski		Powiat piotrkowski	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
0–14	14 114	34,43	76 304	38,68	15 880	30,92	79 493	35,78
15–59	24 340	59,38	107 971	54,73	31 549	61,44	125 860	56,64
Powyżej 60	2538	6,19	13 006	6,59	3902	7,60	16 659	7,50
WN*	0	0	4	0,00	18	0,04	183	0,08
Razem	40 992	100	197 285	100	51 349	100	222 195	100

* wiek niewiadomy

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 42; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 42-43.

Na 100 osób w wieku produkcyjnym w Piotrkowie przypadało 57,99 dzieci i 10,43 osób w wieku poprodukcyjnym. Łącznie na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało 68,42 osób w wieku nieprodukcyjnym. W 1931 r. były to już następujące wartości: 50,33; 12,37 i łącznie 62,70. Dla całej ludności powiatu te wskaźniki były wyższe, bo w 1921 r. na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało 70,67 dzieci oraz 12,05 po 60 roku życia, czyli łącznie 82,72 osób w wieku nieprodukcyjnym. Wartości te po 10 latach ukształtowały się następująco: 63,16; 13,24 i 76,4. Dane te świadczą o tym, że społeczeństwo Piotrkowa, jak i powiatu, w ciągu lat starzało się. Zmniejszył się udział w liczbie ludności osób należących do grupy w wieku przedprodukcyjnym, zaś zwiększył się w wieku poprodukcyjnym. Jednocześnie uległa redukcji liczba osób na utrzymaniu

⁵⁸ J. Holzer, *op. cit.*, s. 142. Zob. także: J. Michalewicz, *op. cit.*, s. 94-95.

⁵⁹ J. K. Janczak, *op. cit.*, s. 406.

mieszkańców będących w wieku produkcyjnym. Z jednej strony był to korzystny proces, gdyż łatwiej było pracującym wyżywić mniejszą liczbę osób, z drugiej strony gorszy, ponieważ wzrastała liczba osób na rynku pracy. Biorąc pod uwagę, że okres dwudziestolecia międzywojennego to w większości kryzysy gospodarcze, istniały ogromne trudności w wykorzystaniu zasobów ludzkich. To powodowało istnienie dużego bezrobocia i to zarówno w mieście, jak i zwłaszcza ukrytego na wsi⁶⁰.

Klasyfikacja ludności według wieku pozwala jeszcze na określenie grupy współczynników dotyczących problemu starości demograficznej, o której wybitny polski demograf, Edward Rosset, pisał, że (...) *charakteryzuje się ona relatywnie niską proporcją dzieci i młodzieży, oraz stosunkowo wysoką proporcją starców*⁶¹. Wspominał o tym zjawisku w słowach: *Starzenie się ludności jest pojęciem dynamicznym. Mówi nam ono o zmianach w strukturze wieku, które podlegają na wzroście proporcji ludzi starych. Istnienie takiego procesu może być stwierdzone przy porównywaniu proporcji ludzi starych w jednym i tym samym kraju w różnych okresach. Pod starością demograficzną rozumiemy sytuację typu statycznego: wyznacza ją określona proporcja ludzi starych w społeczeństwie. Różnice w poziomie starości demograficznej występują przy porównaniu proporcji ludzi starych w różnych krajach w jednym i tym samym czasie*⁶².

Literatura dotycząca określenia wieku starczego jest olbrzymia. Wielu filozofów w starożytności, jak i nowożytnych oraz współczesnych demografów wyróżniało różny wiek początku starości, jak i różne metody obliczania wskaźników dotyczących tego zagadnienia⁶³. Ponieważ dane z 1921 r. pozwalają na obliczenie liczby ludności tylko powyżej 60 roku życia, to powołując się na badania E. Rosseta, uznaję, że w okresie międzywojennym można do grupy osób starych zaliczyć już wszystkich 60-latków i tę właśnie granicę wiekową uznaję za próg starości.

⁶⁰ Np. w marcu 1931 r. w Piotrkowie zarejestrowanych były 7182 osoby bezrobotne. Zob. szerzej: B. Wachowska, *Lata 1793-1945*, [w:] *Województwo piotrkowskie...*, s. 106-107; J. Pietrzak, *Z dziejów przemysłu w Piotrkowie Trybunalskim (od połowy XIX do lat trzydziestych XX wieku)*, [w:] *750 lat...*, s. 206.

⁶¹ E. Rosset, *Ludzie starzy. Studium demograficzne*, Warszawa 1967, s. 163.

⁶² *Ibidem*, s. 13.

⁶³ Podsumowuje je: E. Rosset, *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne*, Warszawa 1959, s. 13-34, 107-134; idem, *Ludzie starzy...*, s. 13-21, 164-177.

Określenie społeczeństwa w skali starości demograficznej polega na obliczeniu udziału ludności w wieku powyżej 60 lat w ludności całkowitej. Dla Piotrkowa w 1921 r. wynosi on: 6,19%, zaś dla powiatu piotrkowskiego 6,59%. 10 lat później liczby te wynoszą 7,6 i 7,5%⁶⁴. W opracowanej przez Rosseta skali starości demograficznej wskaźniki te mieszczą się w pierwszej kategorii: *osoby w wieku lat 60 i więcej stanowią poniżej 8% ogółu ludności — brak oznak starości demograficznej*⁶⁵. Oznacza to, że społeczeństwo miasta, jak i powiatu, było młode, choć jak można zauważyć, wskaźniki owe wzrastały. Jednakże do stwierdzenia, że społeczeństwie weszło w stan starości demograficznej – w której udział ludzi powyżej 60 roku życia wynosiłby ponad 12 % – było jeszcze bardzo daleko.

Można tutaj podać jeszcze, jakby wyglądała sytuacja, gdyby zastosować wskaźniki opracowane przez francuską uczoną Jacqueline Beaujeu-Garnier. Wyróżniła ona trzy stadia: młodości demograficznej, pośredniej i starości demograficznej. Jej skala była dwuczłonowa i polegała na obliczeniu dwóch wskaźników: udziału dzieci i młodzieży do 19 roku życia oraz osób w wieku powyżej 60 roku życia⁶⁶. Wskaźniki te wykazywałyby w Piotrkowie 46,73% (ludność do 19 roku życia) i 6,19 % (ludności w wieku powyżej 60 roku życia) dla 1921 r. oraz 40,59% i 7,6%⁶⁷ dla 1931 r. Z kolei w odniesieniu do powiatu piotrkowskiego wyniosłyby w 1921 r. – 50,61% i 6,6%, a w 1931 r. – 45,73% i 7,5%. Wszystkie te wartości mieszczą się w granicach ustalonych przez francuską autorkę dla studium młodości demograficznej, gdyż jest ponad 35% dzieci i młodzieży oraz poniżej 12 % ludzi starych⁶⁸.

Kolejnym parametrem, który możemy obliczyć, korzystając z informacji o wieku społeczeństwa, jest określenie indeksu starości,

⁶⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 42; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 42-43.

⁶⁵ E. Rosset, *Ludzie starzy...*, s. 174; idem, *Proces starzenia...*, s. 72.

⁶⁶ Idem, *Ludzie starzy...*, s. 174.

⁶⁷ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 42; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, Warszawa 1938, s. 42-43.

⁶⁸ E. Rosset, *Ludzie starzy...*, s. 174.

czyli obliczenie, ilu dziadków przypada na 100 wnuków lub odwrotnie⁶⁹. Podobnie jak poprzednio demografowie opracowali odmienne metody obliczeniowe, chociaż głównie różnią się one jedynie granicą wieku przyjmowanego dla dziadków lub wnuków.

Indeks⁷⁰ starości Alfreda Sauvy (1898-1990)

$$I_s = \frac{I_{60+} \times 100}{I_{0-19}}$$

I_s – indeks starości

I_{60+} – liczba osób w wieku powyżej 60 lat

I_{0-19} – liczba osób w wieku od 0 do 19 lat

Indeks starości V. G. Valaorasa

$$I_s = \frac{I_{60+} \times 100}{I_{0-14}}$$

I_s – indeks starości

I_{60+} – liczba osób w wieku powyżej 60 lat

I_{0-14} – liczba osób w wieku od 0 do 14 lat

Indeks starości Zdenka Vávry

$$I_s = \frac{I_{0-14} \times 100}{I_{50+}}$$

I_s – indeks starości

I_{0-14} – liczba osób w wieku od 0 do 14 lat

I_{50+} – liczba osób w wieku powyżej 50 lat.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 168.

⁷⁰ W obliczeniach indeksów pomijam niewielką grupę osób, których wiek jest niewiadomy.

Tabela 8.

Indeks starości dla ludności Piotrkowa i powiatu piotrkowskiego według różnych metod na dzień 30 września 1921 r. i 9 grudnia 1931 r.

Indeks	30 września 1921		9 grudnia 1931	
	Piotrków	Powiat piotrkowski	Piotrków	Powiat piotrkowski
Sauvy	13,25	13,03	18,72	16,39
Valaoras	17,98	17,04	24,57	20,96
Vávry	249,89	279,58	207,69	258,17

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 42; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 42-43.

Pierwsze dwa indeksy (Sauvy i Valaoras) wskazują nam, ilu przypada dziadków na 100 wnuków, zaś indeks Vávry pokazuje z kolei, ilu wnuków przypada na 100 dziadków. Oczywiście należy pamiętać, że wartości te są różne, ponieważ wspomniani uczeni przyjęli inne kryteria wiekowe.

Jednym z ważnych elementów opisu społeczeństwa jest także określenie poziomu wykształcenia obywateli. Problem ten jest niezwykle ciekawy dla okresu międzywojennego, gdyż dane z roku 1921 pokazują, jakie zaniedbania w sferze edukacji ludności zostawiły władze carskie, sprawujące tutaj władzę do 1914 r. Z kolei dane z drugiego spisu powszechnego wskazują, czy władzom II RP udało się chociaż w minimalnym stopniu nadrobić zapóźnienia edukacyjne. Warto jednak podkreślić, że dane z dwóch spisów powszechnych zostały inaczej opracowane, co uniemożliwia dokładne porównywanie danych spisowych.

Dla 1921 r. mamy następujące kategorie:

- dla całej ludności: umiejętność czytania, brak umiejętności czytania i niewiadoma umiejętność czytania;
- dla osób powyżej 10 roku życia: wykształcenie: domowe, początkowe, średnie, zawodowe średnie i niższe, wyższe, niewiadome, analfabeci i umiejętność czytania niewiadoma.

Dla 1931 r. mamy następujące kategorie:

– dla osób powyżej 10 roku życia: umiało czytać i pisać, umiało tylko czytać, nie umiało czytać i pisać, umiejętność czytania i pisania niewiadoma.

Tabela 9.
Umiejętność czytania lub jej brak wśród mieszkańców Piotrkowa Trybunalskiego na tle ludności powiatowej w wieku od 6 lat na dzień 30 września 1921 r.

Poziom	Piotrków Trybunalski		Ludność powiatu bez Piotrkowa Trybunalskiego		Powiat piotrkowski	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Umiało czytać	26 154	72,26	75 146	56,32	101 300	59,72
Nie umiało czytać	8 453	23,36	52 174	39,10	60 627	35,74
Umiejętność czytania niewiadoma	1585	4,38	6114	4,58	7699	4,54
Razem	36 192	100	133 434	100	169 626	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 42.

Przedstawione dane dotyczące umiejętności czytania mieszkańców miasta i całego powiatu piotrkowskiego uwypuklają tragizm sytuacji. W stolicy powiatu ponad 1/5 mieszkańców nie umiała czytać, co równało się temu, że grupa ta nie była w stanie skorzystać z podstawowych dóbr kultury, jak prasa czy książki, a przede wszystkim miała trudności w życiu codziennym, związanym choćby z prowadzeniem korespondencji, odczytywaniem pism urzędowych itd. Jeszcze gorzej sytuacja przedstawiała się na prowincji, gdzie odsetek analfabetów wynosił prawie 40%. Nie wiadomo też, ile osób uzyskawszy umiejętność czytania w elementarnych szkołach, których poziom pozostawiał wiele do życzenia, z czasem ją utraciło. Ta katastrofalna sytuacja, jaką odnotowano w rejonie, była wynikiem celowej działalności władz carskich, które po upadku powstania styczniowego wprowadzały szereg niekorzystnych zarządzeń szkolnych. Rusyfikacja szkoły, utrudniony dostęp do edukacji, wysokie koszty nauki i niewielka liczba szkół, a także niska świadomość korzyści z edukacji były powodami tak złych wskaźników⁷¹. Choć sytu-

⁷¹ J. Zdrada, *Historia Polski 1795-1914*, Warszawa 2007, s. 528-529.

acja w szkolnictwie poprawiła się po 1905 r.⁷², gdy w Piotrkowie powstało kilka nowych szkół prywatnych⁷³, to nie zmieniło to ogólnie złej sytuacji. Warto też dodać, od 1908 r. znów występowały trudności w funkcjonowaniu prywatnych szkół w mieście⁷⁴.

Wyniki spisu oznaczały, że przed władzami państwowymi, jak i miejskimi stanął olbrzymi problem związany z wieloletnimi zaniebdaniami w kwestii edukacji.

Tabela 10.
Wykształcenie mieszkańców Piotrkowa Trybunalskiego na tle
ludności powiatu piotrkowskiego w wieku powyżej 10 lat
na dzień 30 września 1921 r.

Poziom	Piotrków Trybunalski		Ludność powiatu bez Piotrkowa Trybunalskiego		Powiat piotrkowski	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Domowe	3807	11,79	10 652	9,16	14 459	9,73
Początkowe	14 826	45,90	43 285	37,24	58 111	39,12
Średnie	3716	11,51	1327	1,14	5043	3,40
Zawodowe średnie i niższe	285	0,88	158	0,14	443	0,30
Wyższe	327	1,01	104	0,09	431	0,29
Niewiadome	1350	4,18	14 738	12,68	16 088	10,83
Analfabeci	6661	20,62	41 239	35,48	47 908	32,25
Umiejętność czytania niewiadoma	1327	4,11	4731	4,07	6058	4,08
Razem	32 299	100	116 234	100	148 533	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 66-67.

W kolejnej tabeli zostały przedstawione dane dotyczące poziomu wykształcenia obywateli omawianego miasta na tle ludności powiatowej. Dane te uszczegółwiają posiadane już informacje. Zdecydowany był udział mieszkańców z wykształceniem początkowym, czyli

⁷² *Ibidem*, s. 772.

⁷³ Z. Bartczak, *Szkolnictwo w okresie zaborów*, [w:] *Dzieje Piotrkowa...*, s. 332.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 332. Zob. szerzej o szkolnictwie do 1918 r. w Piotrkowie: K. Strawiński, *Z dziejów szkolnictwa piotrkowskiego*, [w:] *750 lat...*, s. 209-215.

takim, jakie (...) posiadają osoby, które uczęszczały do szkoły początkowej lub ukończyły mniej niż 4 klasy ogólnokształcącej szkoły średniej⁷⁵. Z kolei ponad 11% osób posiadało wykształcenie domowe. W przypadku tych dwóch grup można żywić obawy, że mimo formalnego wykształcenia stały one na pograniczu półanalfabetyzmu. Wiązało się to, jak już zaznaczyłem, z niskim poziomem szkół elementarnych, które wprowadzono w 1864 r.⁷⁶, natomiast wykształcenie domowe także mogło dawać marne efekty, jakkolwiek mogło być też bardzo dobre.

Przedstawione dane potwierdzają też fakt, że mieszkańcy Piotrkowa byli lepiej wykształceni (miasto to było siedzibą guberni do 1914 r.) niż mieszkańcy powiatu. Szczególnie zwraca uwagę dużo wyższy odsetek osób z wykształceniem zawodowym, średnim i wyższym. To jednocześnie ukazuje, że wieś w regionie piotrkowskim pod względem edukacji była mocno upośledzona.

Tabela 11.
Umiejętność czytania mieszkańców Piotrkowa Trybunalskiego
w zależności od wieku na dzień 30 września 1921 r.

Wiek	Ludność obecna	Umiało czytać		Nie umiało czytać		Umiejętność czytania niewiadoma	
	Liczba	Liczba	% grupy wiekowej	Liczba	% grupy wiekowej	Liczba	% grupy wiekowej
0-5	4800	29	0,60	4771	99,40	–	–
6-9	3893	1843	47,34	1792	46,03	258	6,63
10-14	5421	4654	85,85	568	10,48	199	3,67
15-19	5041	4335	85,99	557	11,05	149	2,96
20-24	3567	3026	84,83	445	12,48	96	2,69
25-29	3289	2612	79,42	572	17,39	105	3,19
30-39	5352	3906	72,98	1212	22,65	234	4,37
40-49	3981	2689	67,55	1094	27,48	198	4,97
50-59	3110	1805	58,04	1135	36,49	170	5,47
Powyżej 60	2538	1284	50,59	1078	42,47	176	6,94
Razem	40 992	26183	63,87	13 224	32,26	1585	3,87

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 42.

⁷⁵ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. VI.

⁷⁶ J. Zdrada, *op. cit.*, s. 528.

Wyniki spisu z 1921 r. pozwalają także nakreślić, jak przedstawiała się sytuacja pod względem umiejętności czytania w poszczególnych grupach wiekowych. Niskie wskaźniki w dwóch pierwszych grupach są natury obiektywnej. Umiejętność czytania nabywana jest zazwyczaj w przedziale wiekowym 5–7 i więcej lat. Zatem bardzo niski udział w grupie do 5 roku jest jak najbardziej zrozumiały. zasadnicza różnica jakościowa, która występuje w grupie osób od 10 roku życia, jest efektem upowszechniania się szkolnictwa. Jak wiadomo, po rewolucji 1905 r. powstało kilka szkół prywatnych w mieście, gdzie dodatkowo działały również placówki państwowe. To powodowało, że znaczna część dzieci pobierała naukę. Doskonale widać postęp w dostępności do podstawowej oświaty na przestrzeni lat. Z kolei w przypadku osób starszych umiejętność czytania jest coraz rzadsza, by w przedziale osób urodzonych przed 1861 r. osiągnąć poziom 50%.

Dane spisowe pozwalają nam jeszcze przedstawić, jak ta umiejętność kształtowała się według poszczególnych wyznań. Dane zostały przedstawione w tabeli 12.

Tabela 12.

Procentowy udział analfabetów w poszczególnych wyznaniach ludności Piotrkowa Trybunalskiego na dzień 30 września 1921 r.

Wyznanie	Kategoria wiekowa	30 września 1921	
		Analfabeci	% analfabetów
Rzymsko-katolicy	Wszyscy	8623	65,21
	W wieku od 6 lat	5460	64,59
Żydzi	Wszyscy	4296	32,48
	W wieku od 6 lat	2805	33,19
Ewangelicy	Wszyscy	255	1,93
	W wieku od 6 lat	154	1,82
Inne wyznania	Wszyscy	50	0,38
	W wieku od 6 lat	34	0,40
Razem	Wszyscy	13 224	100
	W wieku od 6 lat	8453	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 42-43.

Uzyskane wyniki pozwalają stwierdzić, że nie zachodzi większy związek między wyznaniem, a posiadaną umiejętnością czytania.

Chociaż w przypadku katolików i Żydów są kilkuprocentowe różnice w stosunku do udziału tych religii w strukturze wyznaniowej, to różnice te są zbyt małe, by można wysnuć jakieś zasadnicze wnioski.

Przeprowadzony 10 lat później spis ludności nie pozwala już tak wszechstronnie nakreślić charakterystykę ludności pod względem wykształcenia. Właściwie to można tylko przedstawić, jak kształtowała się sytuacja dotycząca umiejętności czytania, pisania lub jej braku. Dane zostały przedstawione w tabeli 13.

Tabela 13.

Umiejętność czytania i pisania, lub jej brak mieszkańców Piotrkowa Trybunalskiego na tle ludności powiatu piotrkowskiego w wieku powyżej 10 lat na dzień 9 grudnia 1931 r.

Poziom	Piotrków Trybunalski		Ludność powiatu bez Piotrkowa Trybunalskiego		Powiat piotrkowski	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Umiało czytać i pisać	32 107	80,57	83746	66,83	115 853	70,14
Umiało tylko czytać	1213	3,04	8937	7,13	10 150	6,15
Nie umiało czytać i pisać	6512	16,34	32 509	25,94	39 021	23,62
Umiejętność czytania i pisania niewiadoma	21	0,05	126	0,10	147	0,09
Razem	39 853	100	125 318	100	165 171	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 64.

Warto zauważyć, że mieszkańcy Piotrkowa pod względem analizowanych kompetencji, podobnie jak w 1921 r., byli w lepszej sytuacji niż ludność powiatu piotrkowskiego. Wynikało to z dwóch czynników. Przede wszystkim nie zostały nadrobione wspomniane zaległości z okresu zaborów oraz nadal powiat posiadał słabszą sieć szkolną niż jego stolica.

Mimo to można było zauważyć względną poprawę sytuacji. Z jednej strony wynikało to z faktu, że stopniowo umierały osoby starsze, urodzone w okolicach połowy XIX w. i tym samym najgorzej wykształcone. Z drugiej strony władze polskie przywiązywały dużą wagę do edukacji najmłodszych. Już dekret z 7 lutego 1919 r. nakła-

dał na dzieci i młodzież w wieku od 7 do 14 lat obowiązek uczęszczania do szkoły powszechnej, obejmującej siedem lata nauczania⁷⁷. Jakkolwiek realizacja tegoż dekretu w praktyce postępowała powoli i w Piotrkowie dopiero od roku szkolnego 1934/1935 prawie wszystkie dzieci były objęte nauczaniem powszechnym⁷⁸.

Spis z 1921 r. pozwala przedstawić bardzo ciekawe dane dotyczące sierot i półsierot. Łącznie w Piotrkowie Trybunalskim było ich 2050 (17,92% wszystkich w powiecie), w tym 1018 chłopców (49,66% populacji) i 1032 dziewczynki (50,34%). Sierot zupełnych, czyli pozabawionych ojca i matki, było w mieście 134 (6,54% wszystkich w mieście), w tym 74 chłopców (3,61% wszystkich) i 60 dziewczynek (2,93% wszystkich). Dużo liczniejszy był udział, co zrozumiałe, półsierot. W Piotrkowie bez ojca mieszkało 1509 dzieci (73,61% wszystkich), w tym 739 chłopców (36,05% wszystkich) i 770 dziewczynek (37,56% wszystkich). Dużo mniejszy odsetek był dzieci, które wychowywały się bez matki. Łącznie było 387 (18,88% wszystkich), w tym 192 chłopców (9,37% wszystkich) i 195 dziewczynek (9,51% wszystkich). Dla części dzieci nie udało się ustalić stopnia sieroctwa. Prawdopodobnie może to wynikać z dwóch przyczyn. Po pierwsze, był to okres powojenny, w którym nie wszyscy jeszcze dotarli do domu, po drugie, na wynikach mogły zaważyć błędy spisowe. Łącznie do tej grupy zakwalifikowano 20 dzieci (0,97% wszystkich), w tym 13 chłopców (0,63% wszystkich) i 7 dziewczynek (0,34% wszystkich)⁷⁹.

Przedstawione dane dobitnie wskazują, jak działania wojenne lat 1914-1920, wpłynęły znacząco na społeczeństwo piotrkowskie. Przede wszystkim ich skutek widać w dużej liczbie sierot i półsierot. Łącznie aż 2050 dzieci było dotkniętych różnego rodzaju sieroctwem, chociaż zdecydowanie przeważają wychowujące się bez ojca (prawie $\frac{3}{4}$ ogółu). Był to ewidentnie skutek wojen. Zapewne także niewielki odsetek półsierot wychowujących się bez ojca, wynikał także z póź-

⁷⁷ Dekret o obowiązku szkolnym, Dz. Pr. P. P. 1919, nr 14, poz. 147.

⁷⁸ Jedynie w latach 1936/1937 i 1938/1939 wszystkie dzieci w wieku szkolnym były objęte nauczaniem (oprócz osób zwolnionych z tego obowiązku). W latach szkolnych 1934/1935 nie objęto obowiązkiem szkolnym 40 dzieci, w roku 1935/1936 – 60, a 1937/1938 – 66. Zob. szerzej: J. Motylski, *Szkolnictwo w latach 1918-1939*, [w:] *Dzieje Piotrkowa...*, s. 473-485; K. Strawiński, *op. cit.*, s. 216-218.

⁷⁹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 91.

nego ojcostwa. Ciężkie warunki życia i pracy powodowały często przedwczesną śmierć, a dzieci musiały dorastać bez ojca.

Podane powyżej liczby oznaczają, że – przy założeniu, iż sieroctwo liczono do 16 roku życia – aż 12,61% dzieci wychowywało się w niepełnych rodzinach. Był to więc poważny problem wychowawczo-społeczny. Oznaczało to też olbrzymie problemy dla wielu kobiet, które pozbawione męża musiały samodzielnie utrzymywać rodzinę.

Zebrane przez komisarzy spisowych informacje w 1921 r. pozwalają nam także na przedstawienie charakterystyki wyznaniowej sierot i półsierot. Dane te zostaną przedstawione w tabeli 14.

Tabela 14.
Wyznanie półsierot i sierot Piotrkowa Trybunalskiego
w rozbiciu na płeć na dzień 30 września 1921 r.

Wyznanie	Liczba chłopców	% sierot płci męskiej	Liczba dziewcząt	% sierot płci żeńskiej	Liczba łącznie	% łącznej populacji
Rzymskokatolickie	778	76,42	763	73,94	1541	75,17
Mojżeszowe	219	21,51	228	22,09	447	21,81
Ewangelickie (augsburskie, reformowane i unijne)	18	1,77	28	2,71	46	2,24
Prawosławne	3	0,30	13	1,26	16	0,78
Razem	1018	100	1032	100	2050	100

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 91.

Odsetek poszczególnych wyznań wśród chłopców i dziewczynek wychowujących się w niepełnych rodzinach jest bardzo podobny do struktury narodowościowej, choć występują tutaj niewielkie wahania procentowe. Oznacza to, że sieroctwo tak samo dotyczyło osoby różnych wyznań. Większy odsetek dzieci wyznania katolickiego należy wiązać z większym udziałem katolików w walkach zbrojnych od 1914 r.

W przeprowadzonym 10 lat później spisie nie zadawano już pytania o sieroctwo. Było to związane z trudnościami uzyskania jednoznacznych odpowiedzi w tej kwestii⁸⁰.

⁸⁰ Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 104.

W II Rzeczypospolitej przeprowadzono dwa spisy powszechne. Są one kopalnią wiedzy dotyczącej ówczesnego społeczeństwa. Choć w historiografii podważano niektóre wyniki (zwłaszcza stosunki narodowościowe na dawnych Kresach Wschodnich), to dane te są podstawą do analizy ówczesnego społeczeństwa. Różny sposób opracowania wyników oraz zniszczenie w okresie II wojny światowej wszelkich materiałów spisowych powodują dziś trudności w porównawczej analizie otrzymanych danych. Mimo tego należy dokonywać badań opublikowanych wówczas informacji.

Piotrków, pełniąc w okresie II RP funkcję ośrodka administracji powiatowej, należał do grona dużych miast województwa łódzkiego. Podobnie jak w kraju, w mieście przeważały liczebnie kobiety, co było efektem działań wojennych lat 1914-1920. Sytuacja ta z biegiem czasu ulegała poprawie, co było wynikiem większej liczby urodzin chłopców i napływu mężczyzn poszukujących pracy. Dominowały tutaj, jak w wielu miastach centralnej Polski, dwa wyznania – rzymsko-katolickie i mojżeszowe, chociaż z upływem czasu wzrastał odsetek pierwszego, a spadał drugiego. W składzie etnicznym regionu w 1921 r. dominowali Polacy obok Żydów, podobnie było też w 1931 r., jakkolwiek wówczas komisarze spisowi pytali o język. W Piotrkowie uwidoczniony został prawie 60% udział w społeczeństwie osób w wieku produkcyjnym. Tak duża podaż pracy była możliwa ze względu na to, że społeczeństwo miasta było młode oraz w dużo mniejszym stopniu ze względu na migracje do stolicy powiatu mieszkańców z przeludnionych wsi. Także proporcje udziału poszczególnych grup wiekowych w zakresie pracy w 1931 r. były gorsze niż 10 lat wcześniej. Przeprowadzone obliczenia wykazały, że społeczeństwo miejskie, jak i powiatu, było bez oznak starości demograficznej. Dzięki rozbudowanemu systemowi oświatowemu mieszkańcy stolicy powiatu byli lepiej wykształceni niż mieszkańcy wsi piotrkowskiej. Jednak widoczne były tutaj wieloletnie zaniedbania władz carskich, niedbających o wykształcenie Polaków, stąd też spory odsetek analfabetów, zwłaszcza na wsi. Stawiało to władze państwowe i miejskie przed dużym problemem, z którym w miarę możliwości starano się uporać. Poważną spuścizną działań wojennych lat 1914-1920 była też duża liczba sierot i półsierot.

Summary

Demographic features of Piotrków Trybunalski depicted during national censuses dated on 30th September 1921 and 9th December 1931

Piotrków Trybunalski is a city with a rich history, which was one of the biggest cities of the Lodz District and the most prominent center of administration during the period of the Second Polish Republic. Similarly to the situation observable in the whole country, women constituted the majority of population. Such state of affairs had been caused by war-related undertakings taking place between 1914 and 1920. With time, the demographic situation improved, as increased rate of birth of males was recorded. Moreover, immigrants from other countries stayed in Poland in order to look for a decent job. Two religions were of the biggest importance during that period – Roman-Catholic and Jewish. Nevertheless, through consecutive years, the percentage of the latter decreased in favor of the Roman-Catholics, especially while comparing the demographic situation with that recorded in 1921. In 1931, Polish language was dominant and Yiddish was considered the second most frequently used dialect in the area of the district. During the censuses, almost 60 % of citizens of Piotrków were in their productive age. Such a situation can be easily juxtaposed with the fact that the population was rather young. Taking less prominent factors into consideration, numerous individuals moved from overcrowded villages to the capital of the district to look for a job. What is more, proportions of consecutive age groups were disturbed, as the examination and data gathered during the censuses indicated that older citizens were in minority and constituted a small percentage of the overall population. Thanks to improved education system, citizens of Piotrków Trybunalski were better educated than their peers and relatives living in rural areas. Nevertheless, improper approach to the education issue was still clearly visible, especially during the reign of the Tsar, who had not focused on proper level of schooling in Poland. Therefore, a big percentage of illiterate individuals could be observed, especially in rural areas and in small towns. Such state of affairs was extremely problematic for the local authorities, but numerous corrective actions were undertaken in order to solve the

issue. Unfortunately, the main effect of the war-related actions taking place between 1914 and 1920 was a tremendous number of orphans and half-orphans. Numerous children had to grow up without their fathers, as they had died fighting for peace and stability of the surrounding regions.